

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4-343.09:398

Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ (Sarajevo)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu

mpkodric@pf.unsa.ba

Vildana PEČENKOVIĆ (Bihać)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

vildana.pecenkovic@live.com

MOTIV MAĆEHE U JUŽNOSLOVENSKIM USMENIM BAJKAMA

Mnoge nacionalne usmene tradicije imaju svoje verzije *Pe-peljuge*, *Ivice* i *Marice*, *Snježane* itd. – bajki koje su nastale u narodu i prenosile se s koljena na koljeno, postajući sastavni dio odrastanja mnogih generacija, od najstarijih vremena do danas. Utjecaj usmene bajke na razvoj psihičkog razvoja djeteta, kroz mnoge generacije, neminovno je oblikovao sliku maćehe – antagonistice „zla i okrutnosti“. Ovaj rad ispituje etičke reinterpretacije motiva maćehe u južnoslavenskim književnostima kroz etičku kritiku – kritičku orijentaciju koja se sve više povezuje s etičkim preokupacijama teksta, posebno u anglo-američkoj književnoj tradiciji. Rad obuhvata primjere usmenih bajki iz korpusa usmene bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, crnogorske književnosti, hrvatske književnosti i srpske književnosti, a rad u uporednom kontekstu djelimično ispituje sličnost pojedinih južnoslovenskih bajki sa nekim poznatim klasičnim evropskim bajkama u kontekstu motiva maćehe.

Ključne riječi: *etička kritika, usmene bajke, maćehe, južnoslovenske književnosti*

UVOD

Usmene bajke iz bosanskohercegovačke i bošnjačke, crnogorske, hrvatske i srpske književnosti vjerno prate stereotipni evropski obrazac likova maćehe koje su uvijek otelovljenja zla, negativnosti, posesivnosti, opće manipulacije i svega negativnog. Dakle, u najširem kontekstu, moglo bi se reći da usmene bajke na južnoslavenskom tlu podržavaju i perpetuiraju stereotipne

mizogine obrasce oblikovane od strane muškodominantnih kultura i konteksta da nijedno zlo ovoga svijeta nije strašnije od lika maćehe iz bajki. Također važno je spomenuti da su se usmene bajke na cijelom južnoslavenskom tlu, kao i u ostatku svijeta, pnosile s koljena na koljeno kroz generacije te da su neminovno izrazito negativno utjecale na oblikovanje rodne neravnopravnosti, rodni stereotipa, mizoginije itd., ali i agresije prema ženama i ukupne rodne neemancipacije u ovom dijelu svijeta.

Klasični svijet bajki je svijet kraljeva i kraljica, princeza i prinčeva čija su iskustva netaknuta savremenim pošastima i oslobođena svih savremenih *-izama* (industrijalizacija, urbanizacija, globalizacija...) te oslikava pojmove srednjovjekovnog patrijarhalizma prema kojem je boginja postala vještica, zla vila ili maćeha; mlada princeza transformira se u aktivnog heroja; brak i porodične veze postale su patrilinarnne; suština simbola, zasnovana na matrijarhalnim obredima, iscrpljena je i postala benigna; a obrazac djelovanja koji se odnosio na sazrijevanje i integraciju postupno je preinačen na naglašavanje dominacije i bogatstva (Zipes, 1991: 7).

S tim u vezi, bajke su fiksirale patrijarhalna ograničenja rodni uloga u samu bit žanra, te su postale odlučno pristrasne prema ženama koje moraju ili biti postavljene na njihova mjesta ili njihov identitet moraju definisati muškarci (Zipes, 2002: 154). Polarizacija na suprotne spolove u bajkama je očita te se primjećuje da su junakinje koje se uklapaju u mit o ženskom mjestu u društvu – za svoja dobra djela nagrađena brakom sa voljenim muškarcem i postaju dobre supruge i majke, dok su ženski likovi koji prkose konvencionalnim idejama ženstvenosti prikazani kao zla maćeha ili zla vještica. Pišući o položaju žene u bajkama i legendarnim pripovjetkama i Maja Bošković-Stulli naglašava da su žene u bajkama i legendarnim pripovjetkama obično nepravedno progonjene ili strpljive patnice (Bošković-Stulli, 1997: 151).

Lik maćehe jedan je od najzlokobnijih negativni likova u bajkama i najčešće je suprotnost likovima nevinih i moralni djevojaka kojima dolazi u dom, koje obično zlostavlja ali na kraju biva pobijeđena dobrotom i iskrenošću. S tim u vezi, lik maćehe se obično determinira kao antagonist – kao suprotnost protagonistima, jer dok su protagonisti nosioci uzornih modela ponašanja, lik maćehe je protivnik koji predstavlja opasnost. Isti se javlja i kao arhetip u bajkama: uz arhetip dobroćudne kraljice drugi ženski obrazac koji se češće pojavljuje je zla kraljica/maćeha.

U većini slučajeva ženski lik majke nadomještava zla maćeha ili zle polusestre, pored pasivnog oca, a glavni ženski likovi obično se sukobe oko princa ili za ljepotu. Ovo implicira da su žene jedna drugoj prijetnja i da je muškarac jedini koji im može pružiti nešto pozitivno (Pašić-Kodrić & Pečenović, 2020: 96–97).

Motiv o zloj maćehi i lijepoj djevojci koju maćeha želi ubiti vrlo je prisutan u narodnim pričama, a danas je najpoznatija verzija braće Grimm pod nazivom *Snjeguljica i sedam patuljaka*. Jedna od najstarijih verzija bajke nalazi se u Basileovoj *Mladog robinji*, u kojoj je junakinja Liza prognana zbog majčine ljubomore te umire od otrovnog češlja kojim se počesljala i sahranjuju je u kristalnom kovčegu. Nakon sedam godina, maćeha je istrese iz kovčega, a Lizi spada otrovni češalj te se mlada djevojka budi. Ljubomorna maćeha je nakon toga pretvara u robinju (Bettelheim, 2004: 174). U italijanskoj verziji *Djevojka od mlijeka i krvi* (*La ragazza di latte e sangue*) naslov potiče od motiva kapi krvi koje padaju na bijeli mramor, mlijeko ili sir (Bettelheim, 2004: 174). U nekim verzijama ove bajke, maćeha pošalje Snjeguljicu u šumu da traži rukavice koje je ispustila, dok se u drugima od junakinje traži da izađe iz kočije da nabere buket ruža, a kočija odjuri i ostavlja djevojku samu u šumi (Bettelheim, 2004: 174).

LIK MAĆEHE U JUŽNOSLAVENSKOJ TRADICIJI

Južnoslavenski jezici pripadaju indoevropskoj skupini jezika, pa „kulturni krug duboke indoevropske starine karakteriše i naslijeđe južnoslavenskih kulturnih grupa“ (Buturović, 1997: 5). Bošnjaci, Bosanski Hrvati i Bosanski Srbi pripadaju Slavenima, ali pored različitih religija imaju zajednički jezik i naslijeđe te dijele i zajednički prostor na kojem su nastajale i prenosile se usmene priče.

U Antologiji usmene priče iz BiH, *Djevojka – ptica zlatna perja*, koju su pripremile Đenana i Lada Buturović, nalazi se trideset bajki, sakupljenih na prostoru Bosne i Hercegovine. U predgovoru autorice naglašavaju da je riječ o bajkama u kojima se najčešće javljaju međunarodni motivi poput motiva zle maćehe, motiv odlaske od kuće da bi se nešto zadobilo, motiv čarobnog predmeta (lampa, prsten, dlaka i sl.), motiv ubijanja čudovišta i motiv zabrane. Motiv je najčešće okvir pripovjedaču da ispriča priču, ali i temelj za određenje karaktera priče (Buturović, 1997: 10). Proučavajući preko 150 tekstova prikupljenih na južnoslavenskom prostoru, u studiji „Motivacija postupaka lica u srpsko-hrvatskim bajkama“ Esma Smailbegović je utvrdila da je najčešći motiv u ovim bajkama nanošenje štete ili povrede, i to u slučajevima kada su akteri ljudska bića bliska junaku, obično braća, sestre, otac ili maćeha, dok su u drugom slučaju dominantni motivi odlazak glavnog junaka u svijet zbog siromaštva, zadavanje teškog zadatka ili motiv kršenja zabrane (Kujundžić, 2001: 40). Motiv o zloj maćehi i djevojci koju maćeha želi ubiti bilježimo i u bošnjačkoj usmenoj tradiciji.

Bošnjačke bajke nije zaobišao još jedan vrlo rasprostranjeni sižejni obrazac, a to je onaj koji kazuje o nesretnoj i gonjenoj djevojci, a najčešće je oblikovan u pričanjima o Pepeljugi. Neke bajke zabilježene u bošnjačkoj sredini mogu se u potpunosti smatrati varijantom Pepeljuge. Jedna od njih nosi naslov Maćeha i objavljena je na samom kraju XIX stoljeća (Softić, 2004: 17–18).

Bajka *Maćeha*, objavljena je 1900. godine u časopisu *Behar*, a u antologiju *Narodna književnost Bošnjaka* uvrstio ju je priređivač Enes Kujundžić. U ovoj bajci glavna junakinja je Fatima koja je svaki dan išla kod jedne hodžinice, koja je bila „udovica i žena na glasu sa svog znanja i pobožnosti, a znala je svašta i svijet išao njoj i pitao je za svašta“ (Kujundžić, 2001: 260). Hodžinica nagovori Fatimu da ubije svoju majku da ona dođe na njeno mjesto i djevojka to učini, a otac dovede tu ženu kući. Maćeha je jedno vrijeme podnosila Fatimu, a zatim nagovori oca da je odvede u šumu i ostavi. I otac to učini. Tražeći izlaz iz šume, djevojka nabasa na kulu u kojoj je živjelo devetoro braće i ostala je da živi s njima. Kad je maćeha saznala da je djevojka živa, pošalje joj otrovni prsten koji djevojka stavi na ruku i pade mrtva. Kada braća dođu kući i nađu je mrtvu, skinuše joj prsten, a Fatima oživi. Drugi put, maćeha posla jabuku koju djevojka zagrije i pade mrtva. Tu naiđe jedan beg i primjeti da se djevojka udavila jabukom. Izvadi joj jabuku iz usta, a Fatima oživi i uda se za tog bega. Onda maćeha ode sama da se uvjeri da je djevojka živa i zabi joj otrovnu iglu u glavu, a djevojka se pretvori u pticu. Maćeha je zauzela njeno mjesto, a ptica je svaki dan dolazila na prozor i pozdravljala svog sina i bega. Maćeha saznala da ptica dolazi na prozor i potuži se begu da je bolesna i da bi ozdravila samo kada bi pojela meso one ptice što im dolazi na prozor. Beg uhvati pticu i ponese je ubiti te je pomilova po glavi i opazi iglu. Izvuče je, a pred njim se stvori njegova Fatima. Djevojka mu ispriča šta joj se desilo, da je ono bila njena maćeha i da je zauzela njeno mjesto. „Beg posiječe njenu maćehu, a oni su još dugo vremena iza toga živjeli sretni i rahat“ (Kujundžić, 2001: 262).

U Grimmovoj bajci, maćeha također biva kažnjena: „Ali već joj u dvoranu kliještima donesoše usijane željezne papuče, staviše ih pred nju i ona morade u njima plesati, sve dok mrtva ne pade na zemlju“ (Grimm, 1989: 141). U slučaju i jedne i druge bajke, jedino smrt ljubomorne kraljice/maćehe može stvoriti sretan svijet (Bettelheim, 2004: 185).

Marc Girard, francuski književni kritičar i psihoterapeut, opravdava smrt maćehe ističući da „ljudski poredak stvari podrazumijeva da naraštaji nasljeđuju naraštaje, a ona koja to odbija shvatiti zaslužuje ne umrijeti, to bi bilo odveć prirodno, nego biti mučena razmjerno svojoj nečovječnosti“ (Girard, 2013: 115–116).

Bajka *Maćeha* asimilirala je orijentalno naslijeđe i bošnjačku tradiciju te iste premrežila internacionalnim motivima. Jednako kao u Grimmovoj bajci, zla maćeha tri puta pokušava da ubije djevojku. Umjesto patuljaka, u bošnjačkoj se bajci pojavljuje devetoro braće koji primiše Fatimu kao svoju sestru. Umjesto kraljevića koji spašava Snjeguljicu, Fatimu spašava beg – kao pripadnik bosanske aristokratije u osmansko vrijeme.

U obje bajke, i djevojka i maćeha su arhetipi: djevojka je skromna, poštena, dobra i lijepa, maćeha je zla i okrutna. No, interesantno je da je na početku bajke i maćeha bila opisana kao pobožna i učena žena koja je davala savjete ostalim mještanima. Iz tog razloga je i zadobila povjerenje mlade djevojke koju je nagovorila da ubije vlastitu majku. Otac je u obje bajke odsutan lik, pasivan i povodljiv, neadekvatan otac koji ostavlja dijete u šumi na nagon maćehe – a što je motiv i u bajci *Ivica i Marica*.

Soenrto i Tjahjani (2020: 74) smatraju da su u patrijarhalnom evropskom društvu u XIX stoljeću kućanski poslovi bili u domenu majčinskog, pa je u priči bilo logično da se za sve što je pošlo po zlu u kući okrivljuje lik majke. Iako su očevi trebali biti jednako odgovorni, pripovjedači su odlučili stvoriti likove maćehe kao zlikovce, da ne pričaju mnogo o očevima. Stoga se kod svih južnoslavenskih naroda ovaj lik pojavljuje kao antagonist.

U antologiji *Srpske narodne pripovijetke* (1853) koje je na južnoslavenskom prostoru sakupio Vuk Stefanović Karadžić izdvaja se pet pripovijedaka koje na groteskan, ali i vrlo mizogin način, problematiziraju lik maćehe: *Pepeljuga*, *Zla maćeha*, *Maćeha i pastorka*, *Opet maćeha i pastorka*, *Kako su radile, onako su i prošle*. Matija Kračmanov Valjavec sakupio je *Narodne pripovjedke u i oko Varadždina* (1858) gdje se izdvajaju bajke: *Mačuha i pasterka*, *Mačuha i pasterka (mati i tri kčeri)*, *Mačuha i pasterka (opet malo drugačija)*, *Mačuha i pasterka (opet, ali drugač)*. Dakle, u Valjavčevoj zbirci izdvajaju se četiri verzije pripovijetke o maćehi i pastorki, gotovo istog naslova kao u Vukovoj zbirci, a što je odličan pokazatelj da su usmene bajke o maćehama bile izrazito popularne na cjelokupnom južnoslavenskom tlu na kojem su pripovijedane u skladu s različitim tradicijskim i nacionalnim odrednicama (ime djevojke-pastorke je drugačije i prati nacionalne, vjerske i kulturološke osobenosti različitih južnoslavenskih područja: Fatima, Mara itd.), ali i ostalim osobenostima bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog, makedonskog, albanskog, slovenskog jezika te i danas imaju svoje nacionalne i mnoge lokalne verzije.

Tako i crnogorska usmena tradicija bilježi primjere bajkovitih narativa u kojima lik zle maćehe nanosi zlo i čini nepravdu. Crnogorske usmene bajke, koje je antologijski priredio i publikovao Radoje Radojević kao priče fantastične sadržine i širokoga kruga tema u antologiji *Crnogorske narodne bajke*.

Vatra samotvora, u znatnoj su mjeri, kao i basne, prožete internacionalnim motivima, prije svih onim antičke provenijencije (Radoman, 2013: 233). No, nemali je broj bajki u kojima su inkorporirani internacionalni motivi koji se pojavljuju u bajkama Charlesa Peraulta ili braće Grimm. Brojni su motivi koje susrećemo u crnogorskim narodnim bajkama: ljubav, dobročinstvo, mržnja, zavist, ljubomora, prevara te osveta, koja je, kao i u životu Crnogoraca tog vremena, zauzimala posebno mjesto (Ivanović, 2007: 294).

U crnogorskoj bajci *Pepeljuga* (Ivanović, 2007: 285) junakinja je Mara, djevojka sa sela, koja je umjesto na balu, carevog sina sretala nedjeljom u crkvi. Iako bi maćeha prosula proso po kuhinji te naložila Pepeljugi da pokupi sve proso i pripremi ručak, djevojci su pomagali golubovi koji bi dali Pepeljugi divne haljine da obuče i ide u crkvu, a oni bi posao završili. Treće nedjelje, kada je Pepeljuga obukla haljine od zlata, spala joj je papuča s noge koju uze carević i krenu tražiti djevojku po cijelom carstvu.

Maćeha njezina, kad je videla da će carev sin doći i njihovoj kući da traži onu djevojku, ona nju pred kućom sakrije pod korito. Kad carev sin dođe s papučom i zapita imaju li kakvu djevojku u kući, ona mu kaže da imaju i izvede mu svoju kćer. Kad joj papuču on ogleda na nogu, ali joj papuča ne može ni na prste da se navuče; onda carev sin zapita imaju li u kući još kakvu djevojku, a ona mu kaže da nemaju više nikakve. Utom pijevac skoči na korito, pa zapjeva: – Kukurijeku, evo je pod koritom (Ivanović, 2007: 286).

No u ovoj bajci za razliku od Grimmove izostaje kraj u kojem je maćeha kažnjena. Bajka završava sretno jer carev sin odvede Pepeljugu na svoj dvor i oženi je. Motiv pijevca koji otkriva istinu prisutan je i u bajci *Pastorka i carev sin* u kojoj zla maćeha želi da podmetne svoju kćer za carevu nevjestu, ali plan joj pokvari pijevac: „Kukurijeku, lijepa Anka na tavanu; ružnu odvedoš, lijepu ostaviše!“ (Ivanović, 2007: 289). Nakon što je pijevac tri puta pjevao, svatovi se dosjetiše, otkriše na tavanu lijepu djevojku u koju se carević zaljubio, „Odijelo i djevojku promijeniše i zdravo odoše“ (Isto).

Posebna okrutnost može se čitati u bajci *Zla maćeha*, u kojoj maćeha nakon što je otac otišao u rat, naloži slugama da odvedu njenu pastorku u šumu, ubiju je i odsijeku joj ruke te joj donesu njezine ruke i srce. Sluge tako i uradiše, odvedoš nesretnu djevojku u šumu, zavežu je za drvo i odsijeku joj ruke, ali ona stane moliti da joj ne uzimaju srce nego da kažu da su ga usput izgubili. Ocu na ratištu u snu se prikaza čovjek i reče mu da mu je kćerka u opasnosti te ga uputi kako da spasi jedinicu. Otac se vrati kući i naredi slugama da ga odvedu do djevojke, koju nađe jedva živu. Posu njezine rane prahom kako ga je savjetovao čovjek i djevojci ponovo iznikoš ruke – ne od mesa, nego od suhoga zlata.

Za počinjen zločin maćeha biva kažnjena i na koncu umire strašnom smrću. Iako je karakteristično, a što smo već spomenuli, da se likovi očeva vrlo rijetko pojavljuju u bajkama, u ovoj bajci otac se pojavljuje kao junak koji spašava kćerku i kažnjava maćehu za zlo koje je počinila. To nije slučaj u bajci *Zlatokosići*, u kojoj maćeha naloži ocu da zakolje svoje dvije kćerke, ali on nije imao srca, nego joj odgovori da će ih odvesti u šumu i ostaviti da ih tamo zvijeri rastrgnu ili da od gladi umru. U bajci *I zlo se može okrenuti na dobro*, udovac nakon što je doveo mladu djevojku za ženu, na njen zahtjev odvodi djecu u šumu i tamo ih ostavlja. Na kraju bajke, otac je pronašao sina te bio sretan „do svoje smrti“ (Ivanović, 2007: 173). Ove bajke, poput ostalih iz usmene tradicije, zanemaruju ulogu oca koja je ili marginalna ili se nikako ne spominje u bajkama, a maćehe su primjer neljudskih odnosa i nehumanog ponašanja. Težak i Težak (1997) smatraju da je činjenica da su žene uglavnom predstavnice svega zla na svijetu, ali isto tako i da su žene protuteža tim negativnim likovima u vidu ženskih junakinja koje su nosioci svih vrlina.

I u *Istoriji crnogorske književnosti* Novak Kilibarda (2012: 198–199) navodi da su bajke među najrasprostanjenijim proznim vrstama te da je stvarnost koju bajka opisuje zaogrnuti fantastikom, čime se umnogome približava mitu. Razliku između mita i bajke Kilibarda vidi u tome što se u mitu pojavljuju samo natprirodna lica, bogovi i heroji, a u bajci i obični čovjek koji se kreće u svijetu natprirodnih bića.

Kilibarda dodaje da je najpoznatije crnogorske bajke zapisao Vuk Karadžić i upravo njemu pripada zasluga i doprinos njihovom književnom uobličenju (to su bajke: *Baš-čelik*, *Tri prstena*, *Careva šćer pretvorena u ovcu*, *Sunčeva majka*, *Tri jegulje*, *Tica djevojka*, *Djevojka brža od konja*, *Zla svekrva*, *Caričina snaha pretvorena u ovcu*, *Čudotvorna dlaka*, *Pepeljuga*, *Divljan*, *Zla žena gora je od đavola i druge*).

Transformaciju motiva o nevinoj djevojci i zloj maćehi, pronalazimo i u dvije bajke iz hrvatske usmene tradicije: sjevernočakavskoj usmenoj bajci *Popeljuha Zavaljuha* i bajci *Mačuha i pasterka* (Maćeha i pastorka). *Popeljuha Zavaljuha* je u XIX stoljeću zabilježio Fran Mikuličić u Krasici u Hrvatskom primorju, prvi je put objavljena u Kraljevici 1876., a 1963. Maja Bošković-Stulli je ovu bajku uvrstila u svoje *Narodne pripovijetke* (Buljubašić, 2012: 130). No, kako navodi Buljubašić (2012: 129) bajka „Popeljuha Zavaljuha uže pripada tipu ATU 510B (priča o nevinoj progonjenoj junakinji s motivima incesta i kćerina bijega), dok bajka o Pepeljugi pripada tipu ATU 510A, tako da između ove dvije vrste postoje značajne razlike. Međutim, *Popeljuha Zavaljuha* sadrži motivske elemente bajke o Pepeljugi (ime zbog boravka uz ognjište, vjenčanje za socijalno odgovarajućeg partnera)“. No, za razliku od Grimmove Pepeljuge koja je na muke stavljena zbog zle maćehe, u ovoj hr-

vatskoj inačici, djevojka bježi od incestuozno nastrojenog oca, koji se njome želi oženiti jer jedino njoj pristaje vjenčani prsten njene pokojne majke.

Sa druge strane u Valjevčevoj zbirci, u bajci *Mačuha i pasterka*, koja je u hrvatskoj usmenoj tradiciji prvi put zapisana u varaždinskoj okolini, mačeha pred pastorku postavlja zadatke, a djevojci u njihovom rješavanju pomažu mačka, pijetao, vjetar i mravi. Bajka počinje pripovijedanjem o mačehi koja je imala kćer i pastorku, ali pastorku je poslala po najvećem snijegu da bere jagode, a ona je sa sobom povelala mačku i pijetla s kojima je putem prema šumi dijelila korice tvrdoga hljeba. Već u ovom metaforičnom prikazu mačehinih okrutnih prohtjeva, na samom početku bajke prisutna je gotovo potpuna karakterizacija lika mačeha koja će svoju rođenu kćer ostaviti u kući, ali pastorku će po najvećem snijegu otjerati da, uz komadić tvrdoga hljeba, bere jagode. U šumi će sresti četiri muškarca, a koji su, zapravo, četiri vjetra, a jedan će joj postaviti magično pitanje koji je vjetar najbolji: „Onda ju jedan pita: pa koji su vetri naj bolši? A ona im veli: ah, saki je dober...” (Valjavec, 1858: 221). Nakon toga propuhaju vjetrovi, rastjeraju snijeg i pred djevojkom se pojave jagode koje će ona donijeti mačehi. Međutim, opaka mačeha neće biti zadovoljna, pa će, poslati rođenu kćer da ubere još ljepše jagode, međutim, umjesto tvrdog hljeba kojeg je dala pastorki da na put ponese, vlastitoj kćerki dat će kolače. Međutim, kćerka putem neće podijeliti kolače s pijetlom i mačkom kao pastorka.

Ovaj odnos pastorka prema životinjama zanimljiv je jer implicira da je pastorka upravo preko svoje darežljivosti prema životinjama te dobronamjernošću prema vjetrovima zaslužila da bude nagrađena. A to neće biti slučaj sa biološkom kćerkom mačeha: ona kolače nije podijelila sa životinjama nego ih sama pojela. Bila je osorna prema vjetrovima te kažnjena na način da se „sva razdrpana“ i bez jagoda vrati kući.

Usmena bajka *Mačuha i pasterka* iz Valjevčeve zbirke po mnogo čemu podsjeća na poznatu bajku Pepeljuga, jer u njoj je prisutan i simbol izgubljene cipelice. Naime, mačeha će i tu napraviti nezamislivu pakost kako bi kontrolisala svoju pastorku i njeno kretanje: smolom je premazala prag crkve gdje se zalijepila jedna cipelica njene pastorka. Ovaj momenat u priči mnogo je važan jer uključuje i mačehin odnos prema najvećim svetostima: mačeha je u stanju ukaljati čak i prag crkve da bi ugrozila svoju pastorku. Kada zgodni gospodin iz crkve bude po cipelici tražio pastorku, mačeha će pastorku sakriti, a sebi će najprije odrezati četiri prsta, pa čak i petu da bi mogla ona obuti cipelicu. No, čak i nakon rezanja pete, cipelica će joj ipak biti prevelika. Po ovoj okrutnosti i bizarnosti usmena bajka *Mačuha i pasturka* iz Valjevčeve zbirke zasigurno je jedna od najokrutnijih priča o Pepeljugu.

Bajka *Pepeljuga*, koja je objavljena u zbirci Vuka Stefanovića Karadžića, počinje prokletstvom lijepe djevojke Mare čije vreteno upada u jamu nakon čega joj se majka pretvori u kravu. Otac nakon toga dovodi u kuću maće-hu i njenu kćerku. Ova bajka interesantna je zato što posebno problematizira odnos mrtve majke i kćerke, jer majka koja postaje krava će i kad je zakolju pomagati svojoj kćeri u klasičnom mizoginom diskursu da je i mrtva majka bolja i korisnija od maćehe.

Muči ti, ne plači, već kad mene zakolju, da ne jedeš od mene mesa, već kosti moje da pokupiš, pa da ih za kućom pod tije-m i pod tije-m kame-nom zakopaš u zemlju, pa kad ti bude kaka nevolja dođi na moj grob i naći ćeš pomoć (Karadžić, 2000: 186).

Kada carev sin bude tražio djevojku Maru, maćeha ipak neće kao u Valjevčevoj verziji koja je već spomenuta nuditi sebe i kasapiti svoja stopala, već će pokušati da svoju vlastitu kćer uda za carevog sina, ali papuča će joj biti mala. Interesantno je da i u jednoj i u drugoj priči djevojka gubi cipelu – papuču u crkvi, u obje priče zapazi je bogati gospodin – carev sin, ali u bajci iz Valjevčeve zbirke ipak je lik maćehe bizarnije prikazan (maćeha će smolom premazati prag crkve da naudi djevojci, dok će u bajci iz Vukove zbirke djevojci Mari u žurbi i strahu od maćehe da se što prije vrati kući, spasti jedna papuča). I u jednoj i u drugoj bajci junakinje imaju pomagača – različite životinje, najviše pijetla koji u obje bajke otkriva lokaciju skrivene pastorkе.

ZAKLJUČAK

Na osnovu svih analiziranih bajki iz korpusa usmene bosanskohercegovačke i bošnjačke, crnogorske, hrvatske i srpske književnosti može se zaključiti da usmene bajke na južnoslavenskom tlu prate mizogine obrasce evropskih klasničnih bajki u kojima je lik maćehe izrazito negativno predstavljen. Sve bajke prate obrasce crno-bijelih tehnika u kojima su pastorkе sasvim pozitivni likovi, a maćehe njihova opća suprotnost.

Maćehe u svim spomenutim bajkama su izrazito zle, sebične, fokusirane samo na sebe i svoje interese. One su manipulativne i žele sve kontrolirati. Uz zlobu mitskih karakteristika, one nemaju empatiju, a kao najdominantnija karakteristika izdvaja se ljubomora na pastorku. Različite verzije usmenih bajki nastale su kao rezultat različitih tradicijskih, etničkih, kulturoloških, povijesnih i drugih uvjeta u kojima su se bajke pripovijedale i prenosile. U kontekstu etičke kritike postavlja se nekoliko temeljnih pitanja: Kako su ovakvi izrazito negativni tekstovi koji do krajnjih granica u najgorim negativnim kontekstima stigmatiziraju lik maćehe mogli uopće biti stoljećima dijelom dječije književnosti?

Sve ovo moglo bi opasno približiti književnost kao estetsku tvorevinu ideologiji, a to svakako jeste nedopustivo, jer tako posmatrana, književnost nije više pomoćnica niti sluškinja odgoja, već opasna saveznica različitih ideologija (Pašić-Kodrić & Pečenковиć, 2020: 26).

Dakle, ovakve i slične bajke imaju (i) svoje mnoge negativne aspekte (usp. Pašić-Kodrić, 2019), a posebno bi se trebala obratiti pažnja na odnos etike, estetike i ideologije u ovakvim i sličnim tekstovima (usp. Pašić-Kodrić 2021).

Sve spomenute bajke su eklatantan primjer da se motiv mačeha pojavljuje u usmenoj tradiciji svih južnoslavenskih naroda jer govori o univerzalnom motivu i univerzalnim pitanjima – sukobu dobra i zla koji se javljaju u svakom vremenu i na svakom prostoru. Činjenica da zlo uvijek dolazi od žene upitna je u kontekstu etičke (posebno feminističke) kritike, jer ne postoji niti jedan muški lik u usmenoj tradiciji koji je prikazan na tako surov i negativan način.

LITERATURA

- Bettelheim, B. (2004). *Smisao i značenje bajki*. Zagreb: Tisak ItG.
- Bošković-Stulli, M. (1997). *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Braća Grimm (1989). *Bajke*. Zagreb: Mladost.
- Buljubašić, E. (2012). „Popeljuha Zavaljuha: stilistička interpretacija narodne bajke“. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*. No. 5, str. 129–145. Preuzeto: <https://hrcak.srce.hr/136253>
- Buturović, Đ. & Buturović, L. (1997). *Djevojka – ptica zlatna perja. Antologija usmene priče iz BiH*. Sarajevo: Svjetlost.
- Girard M. (2013). *Bajke braće Grimm – psihoanalitičko čitanje*. Zagreb: TIM press.
- Ivanović, S. (ur). (2007). *Crnogorske narodne bajke. Vatra samotvora*. Podgorica: Narodna knjiga.
- Karadžić, V. S. (2000). *Srpske narodne bajke*. Beograd: Kreativni centar.
- Kilibarda, N. (2012). *Istorija crnogorske književnosti I: usmena književnost*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kujundžić, E. (2001). *Narodna književnost Bošnjaka. Uvod i izbor tekstova*. Zenica: Dom štampe.
- Pašić-Kodrić M. (2019). „Negative Aspects of Classical Fairy Tales/ Negativni aspekti klasičnih bajki“. *KNOWLEDGE – International Journal*, Vol. 35. No. 6. pp. 1883–1886.
- Pašić-Kodrić, M. & Pečenковиć, V. (2020). *Etička kritika i književnost za djecu*. Sarajevo – Tuzla: Lijepa riječ – Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Pašić-Kodrić, M. (2021). „Etika, estetika i ideologija u dječjoj književnosti“. *Libri & Liberi*, Vol. 10, No. 2. pp. 253–263.
- Radoman, A. (2013). „Pregled crnogorske usmene književnosti“. *Matica crnogorska*. Podgorica, str. 223–244. Preuzeto: <http://www.maticacrnogorska.me/files/54/12%20aleksandar%20radoman.pdf>
- Soenarto, I. & Joesana, T. (2020). „Representations of Mother in Indonesian and European Literary Folktales“. *Proceedings of the 1st International Conference on Folklore, Language, Education and Exhibition (ICOFLEX 2019) Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Vol. 512, pp. 71–77. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
- Softić, A. (2004). *Usmena proza Bošnjaka*. Sarajevo: BKZ „Preporod“.
- Težak, D. & Težak, S. (1997) *Interpretacija bajke*. Zagreb: DiVič.
- Valjavac, M. K. (1858). *Narodne pripovjedke u i oko Varaždina*. Varaždin: Josip pl. Platzer.
- Watson, P. A. (1994). *Ancient Stepmothers: Myth, Misogyny and Reality*. Lieden: Brill Academic Publishers.
- Zipes, J. (1991). *Fairy Tales and the Art of Subversion. The Classical Genre for Children and the Process of Civilization*. New York: Routledge.
- Zipes, J. (2002). *Breaking the Magic Spell. Radical Theories of Folk and Fairy Tales. Revised and Expanded Edition*. Kentucky: University of Kentucky Press.

**Mirzana PAŠIĆ-KODRIĆ &
Vildana PEČENKOVIĆ**

MOTIF OF STEPMOTHERS IN SOUTH-SLAVIC ORAL FAIRY TALES

Many national oral literatures have their own versions of *Cinderella*, *Hansen and Gretel*, *Snow White* etc. – fairy tales that originated among the people and were passed down from generation to generation, becoming an integral part of great importance in the growth of many generations to this day. The influence of oral fairy tales on the development of the child psychological development, through many generations, has inevitably shaped the image of the stepmother – the antagonist of „evil and cruelty“. This work examines ethical reinterpretations of stepmother motives in South Slavic literatures through ethical criticism, a critical orientation that is increasingly associated with ethical preoccupations of the text, especially in the Anglo-American literary tradition. The paper includes examples of oral fairy tales from the corpus of oral Bosnian and Bosniak literature, Montenegrin literature, Croatian literature and Serbian literature, and the work in a comparative context partially examines the similarity of some South Slavic fairy tales with some well-known classical European fairy tales in the context of stepmother motifs.

Keywords: *ethical criticism, oral fairy tales, stepmothers, South Slavic literatures*